

Verhaal en werkelijkheid: een tekstsociologisch perspectief

Peter V. Zima

1. Sociologie en literatuur

Het is niet mijn bedoeling om hier een tegenstelling tussen een "sociologische" en een "literatuurwetenschappelijke" benaderingswijze van literatuur voor te stellen. Een dergelijke tegenstelling vind ik onder de huidige omstandigheden nauwelijks aanvaardbaar. De literatuurwetenschapper wordt regelmatig met sociologische (antropologische) problemen geconfronteerd, terwijl de socioloog telkens weer ontdekt, dat sociale problemen problemen van de taal zijn.

Ik begin met enige problemen uit de sociologie. Zelf ben ik namelijk als socioloog bij de literatuurwetenschap gekomen en op het ogenblik ben ik bezig naar de sociologie terug te keren. Waarom, kan men zich afvragen, zou een socioloog zich met taalstructuren en (op een meta-niveau) met taalwetenschap of met semiotiek bezig houden?

Het bekendste voorbeeld, dat men in verband met deze vraag zou kunnen aanhalen is natuurlijk de sociolinguïstiek: als ik wil weten waarom scholieren of studenten uit de arbeidersklasse bij hun pogingen om zich in het academisch milieu te integreren meer moeilijkheden ondervinden dan hun concurrenten uit de "middle class", dan zal ik zeker gebaat zijn met Basil Bernstein's bekende tegenstelling tussen "restricted" en "elaborated code" (die overigens niet impliceert dat het vocabularium van de ene groep armer is dan dat van de andere).

Maar er zijn nog andere gevallen, waarbij de

socioloog gebruik kan maken van taalwetenschappelijk en vooral semiotisch onderzoek. Als ik wil weten waarom het ene politieke manifest of pamflet succes heeft en het andere niet, dan kan ik me niet beperken tot de studie van de ideeën, die in de twee teksten naar voren worden gebracht. Onmiddellijk rijst immers de vraag: *hoe* worden die politieke ideeën uitgedrukt? Dit is niet alleen een probleem van retorica, die zoals iedereen weet, in de politiek een belangrijke rol speelt. Het is tevens een probleem van woordkeus, een semantisch en een narratief-syntactisch probleem.

Iedereen die zich als journalist, politicus of ideoloog tot een publiek wendt gaat uit van bepaalde taalstructuren die meestal onafhankelijk van hem bestaan, "toujours déjà données" (Althusser). Instinctief selecteert hij bepaalde woorden wel en andere niet; hij kiest voor bepaalde semantische tegenstellingen en vermijdt (vaak onbewust) andere. Tenslotte vertelt hij een *verhaal*. Hij laat bijvoorbeeld zien, dat hij in bepaalde semantische tegenstellingen gelooft en hij baseert zijn verhaal op deze tegenstellingen, die tevens de grondslagen vormen van *classificaties*. Laat ik een voorbeeld geven uit het marxistisch-leninistisch taalgebied:

"Was ist denn heute das Entscheidende in der Welt?
Es ist die Tatsache, dass das sozialistische Weltssystem zum entscheidenden Faktor der Entwicklung der Menschheit geworden ist" (W.Ulbricht voor het ZK, 1961).

Wat gebeurt in deze tekst? Om te beginnen stellen wij vast dat de tekst een *contextuele functie* vervult in de zin van Roman Jakobson: hij definieert de *situatie* van de contemporaine wereld. In tweede instantie valt op, dat hij ook een *persuasieve functie* vervult. De ontvanger van dit bericht dient de werkelijkheid in een bepaald perspectief te zien, namelijk in het perspectief van de spreker zelf en van diens partij.

Maar hoe ontstaat deze persuasieve functie? Zij ontstaat (en wij verlaten hier het pragmatische vlak van de taalwetenschap) op het lexicale, het

semantische en het narratieve niveau. Op het vlak van het vocabularium vinden wij een definitie (die overigens bij voorbaat bepaalde vragen uitsluit): *het socialistische systeem is een wereldsysteem.* (De vraag of het een coherent systeem is en in alle werelddelen vertegenwoordigd is, wordt door deze definitie uitgesloten.) Er is daarnaast een semantische (binaire) structuur te onderkennen, namelijk de impliciete tegenstelling tussen *socialisme* en *kapitalisme*. Tenslotte kan op narratief niveau een vertelschema worden aangewezen: de ontwikkeling van de mensheid wordt vanuit een bepaald perspectief verteld: vanuit de tegenstelling tussen socialisme en kapitaal.

In zijn studie *Théorie du récit. Introduction aux langages totalitaires* (1972) heeft Jean-Pierre Faye laten zien, hoe de Duitse nationaal-socialisten een nieuw vocabularium in het leven riepen (*völkisch, artfremd, entartet, plutokratisch* etc.) en met behulp van dit vocabularium nieuwe semantische verschillen en tegenstellingen construeerden, die hen in staat stelden de Duitse geschiedenis op een nieuwe manier te vertellen (en daar kwam het op aan). Deze nieuwe manier van vertellen, die wij - meen ik - onvoldoende kennen, beheerste het taalgebruik en de propaganda van Goebbels. Over hem schrijft Jean-Pierre Faye:

"Le fonctionnement de cette narration idéologique est à l'oeuvre en deçà de toute différence 'entre vrai et non-vrai', on peut le soupçonner d'opérer entre les lignes du récit que donne Joseph Goebbels, dans son journal secret, de ses premiers entretiens avec celui qu'il appelle alors en allemand 'Der Chef'" (p.26).

2. Tekstsociologie

Met dit voorbeeld ben ik midden in de tekstsociologie beland. Wat wil de tekstsociologie? Waarom heb ik haar tekstsociologie en niet literatuursociologie genoemd?

(a) Ik heb het over tekstsociologie om sociologische redenen: mijn belangstelling gaat niet uit-

sluitend uit naar *literaire* teksten. Zij gaat ook - en misschien vooral - uit naar de politieke, de wetenschappelijke, de juridische en de historische tekst; zelfs naar de reclametekst. De sociologie heeft de semiotiek en de taalwetenschap nodig, om de vraag te beantwoorden wat "ideologie" is; om te ontdekken waarom een bepaalde propaganda succes heeft en een andere niet; om de ideologie van een bepaalde krant te beschrijven en te verklaren.

(b) Ik heb het ook over tekstsociologie om linguïstisch-semiotische redenen: de literaire tekst is in eerste instantie een tekst, dat wil zeggen den semantisch-syntactische structuur en niet een "inhoud" of een "idee".

(c) Tenslotte is er een wetenschapstheoretische reden. Meta-theoretische reflectie is alleen als meta-talige reflectie mogelijk, dat wil zeggen als een nadenken over de semantische en syntactische (narratieve) structuren van de theorie. Als ik wil laten zien, hoe een theorie zich van een ideologie onderscheidt of als ik wil laten zien, dat een theorie ideologisch is, dan kan ik dat alleen ten aanzien van het vocabularium, de semantische constructie en de narratieve structuur.

(a) De sociolinguïstische situatie

Keren we terug tot de politieke situatie van het marxisme-leninisme, het nationaal-socialisme (of het liberalisme, het clericalisme). Wij hebben daar tevens te maken met *taalsituaties*, die ik *sociolinguïstische situaties* noem. De nationaal-socialisten vonden geen radicaal nieuw vocabularium uit. Ze gingen uit van bestaande woorden als "entartet" of "völkisch", maar ze gaven deze woorden in het kader van een bepaalde semantische structuur (in het kader van bijzondere classificaties en tegenstellingen) een bijzondere en een nieuwe betekenis.

Hetzelfde geldt voor het marxisme-leninisme, dat een heel nieuwe betekenis aan een woord als "cosmopolitisme" heeft gegeven. In de liberale reto-

rica heeft dit woord meestal positieve connotaties; in de retorica van de marxisten-leninisten uitsluitend negatieve. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat de marxisten-leninisten in hun discoursen impliciet en expliciet polemiseren tegen het liberale woordgebruik.

De Russische literatuurwetenschappers en filosofen Michail Bachtin en Valentin Vološinov probeerden reeds in de jaren twintig te laten zien, dat het woord niet neutraal is, maar een dialogisch teken, dat steeds een ideologische lading heeft. Niet ten onrechte bekritiseren deze twee wetenschappers daarom Saussure's statische theorie van de taal en het taalsysteem. Zij zelf vatten de taal op als een dynamisch en historisch systeem dat door de taalconflicten die tussen groepen worden uitgevochten steeds weer verandert. In de derde paragraaf zal ik laten zien, hoe bepaalde literaire werken kunnen worden opgevat als reacties op een sociolinguïstische situatie.

(b) Sociolecten en vertogen

Het begrip "sociolinguïstische situatie" is op zichzelf te abstract om een literaire tekst (een roman of een drama) te kunnen verklaren. Elders (Zima 1980: pp.72-81) heb ik gepoogd de door Bachtin en Vološinov beschreven taalsituatie concreter, genuanceerder te beschrijven. Met behulp van het begrip *sociolect* probeerde ik een verband tussen sociolinguïstische situatie en literatuur te leggen. Verderop zal ik laten zien, hoe men hierbij te werk kan gaan.

Sociolecten zijn groepstalen: bijvoorbeeld professionele, politieke, religieuze of wetenschappelijke talen. Deze zijn kenmerkend voor de betreffende groep en haar belangen. Natuurlijk kunnen deze talen samenhangen en aan elkaar worden gerelateerd: beroepstalen of wetenschappelijke talen kunnen zoals we weten sterk door politieke of religieuze belangen beïnvloed worden. Men denke aan de psychoanalyse van Reich, aan de marxistische sociologie of aan de politicologie van Carl Schmitt. Literatuur ontstaat niet in

een abstracte taalsituatie, maar temidden van rivaliserende groepstalen of sociolecten. De literaire tekst, een roman of een drama, reageert op deze groepstalen door ze na te bootsen, te citeren, te parodiëren of door ertegen te polemiseren.

Een sociolect bestaat niet als zodanig in de sociale werkelijkheid (evenmin als Saussure's "langue"). Het is een wetenschappelijke constructie, die men in de maatschappelijke werkelijkheid alleen in de vorm van discoursen tegenkomt. Een voorbeeld: aan het begin van mijn betoog had ik het over het marxistisch-leninistisch sociolect. Maar het zou onmogelijk geweest zijn deze groeps-taal in de werkelijkheid aan te wijzen. Zij bestaat alleen in concrete discoursen, zoals in Ulbricht's rede voor het Zentral Komitee. Het marxisme-leninisme als sociolect is daarom alleen in verband met concrete discursieve vormen (slogans, betogen, liederen etc.) te bestuderen.

(c) Intertextualiteit

Zoals we gezien hebben verwerkt de literatuur talrijke discursieve vormen, waarop de auteurs van romans, gedichten of drama's polemisch, mime-tisch, in pastiches of parodieën reageren. Dit dialogisch proces, waarin niet-literaire en literaire teksten in de literatuur worden verwerkt, heeft Julia Kristeva in navolging van Bachtin *intertextualiteit* genoemd.

Maar intertextualiteit is niet eenvoudig een dialoog tussen teksten; het is tevens een interactie van groepstalen en indirect van groepsbelangen die als discoursen hun neerslag in de literatuur vinden. In Sartre's *De Walging* is de kritiek op het humanisme onlosmakelijk verbonden met de polemiek tegen de verschillende soorten van humanistisch taalgebruik. Ook Musil's kritiek op het clericalisme, het nationalisme en het socialisme zou in de eerste plaats als een taal-kritiek moeten worden beschouwd: de auteur van *Der Mann ohne Eigenschaften* laat steeds weer zien hoe dubieus het vocabularium van de moderne ideo-

logieën is. Heel duidelijk treedt het taalkarakter van de ideologie naar voren in het proza van Jürgen Becker, die ik in het laatste gedeelte van mijn artikel zal bespreken.

De intertextualiteit als sociologische categorie is van belang, omdat zij een taalwetenschappelijk alternatief biedt voor de marxistische metafoor van de "weerspiegeling". In tegenstelling tot Macherey en Goldmann ga ik er niet van uit dat de literaire tekst de "werkelijkheid" weerspiegelt of een "bewustzijn" uitdrukt, maar dat hij, door op discoursen en sociolecten te reageren, indirect ook op sociale belangen reageert. Pas op discursief niveau kan de positie van de auteur en zijn verteller(s) nauwkeuriger worden bepaald.

3. Modellen

Ik wil nu met behulp van enkele modellen laten zien, hoe literaire werken op de taalsituatie (de sociolinguïstische situatie) van hun tijd reageren en hoe zij telkens weer als - meestal kritische - reacties op groepstalen, sociolecten, kunnen worden opgevat.

(a) Oscar Wilde

Een bekend voorbeeld is Oscar Wilde's drama *The Importance of Being Earnest*. In de Engelse literatuurwetenschap heeft men dit drama vaak als ondramatisch gedefinieerd. Telkens weer werd erop gewezen, dat in dit theaterstuk "witty talk" de scène beheerst en dat de handeling secundair is (zoals trouwens ook in *Lady Windermere's Fan*).

In het kader van de traditionele sociologie (van de inhoudsanalyse) zou men kunnen zeggen, dat in *The Importance of Being Earnest* een passieve sociale groep wordt getoond, die niet door handeling en dialoog wordt gekenmerkt, maar door salonconversatie. Het gaat om de adel en de deftige burgerij, die het mooie taalgebruik cultiveren, zonder iets te zeggen.

Dit is het punt waar de tekstsociologie de traditionele inhoudsanalyse vervangt: zij interesseert zich niet alleen voor het feit dat bij Oscar Wilde de "leisure class" (in de zin van Veblen) wordt getoond, maar ook voor het feit dat bij Wilde de salonconversatie de scène beheerst. Dit collectief taalgebruik is immers het materiaal waarmee Wilde zijn drama's en zijn roman (*The Picture of Dorian Gray*) gemaakt heeft.

De functie van deze groepstaal, dit mondaine sociolect, is niet moeilijk aan de sociale positie van de "leisure class" te relateren: de leden van deze groep zijn niet of nauwelijks bij het productieproces betrokken en kunnen daarom praten zonder iets te zeggen. Zij praten om hun narcisme te bevredigen, "pour briller" zou Proust zeggen. Hun passiviteit en hun sociale en economische positie vinden hun neerslag in de taal als sociolect. Een dergelijke mondaine conversatie kenmerkt alleen bepaalde groepen; in het kleinburgerlijke, proletarische of boerenmilieu zal men haar nauwelijks vinden.

Het literaire werk wordt dus niet zo zeer door het milieu of door de maatschappij in het algemeen bepaald, maar veeleer door het sociolect of de sociolecten, die het op intertextueel niveau verwerkt.

(b) Camus

Aan het begin van mijn stuk had ik het over de ideologie als taalstructuur, als verhaal. In Camus' roman *L'Étranger* speelt niet het mondaine sociolect van de conversatie een rol, maar een ideologisch sociolect, dat gesproken wordt door de vertegenwoordigers van de justitie. Het gaat om het christelijk-humanistisch taalgebruik dat natuurlijk alleen in de concrete vertogen van de rechter, de advocaat en de procureur-generaal kan worden onderzocht.

In de eerste helft van de romantekst hebben wij met een situatie te maken, die door de onverschilligheid van de held, Meursault, wordt beheerst:

Meursault kan in geen van de sociale of culturele waarden, die in de moderne maatschappij een rol spelen, geloven. Zijn onverschilligheid wordt uitgedrukt in semantische indifferentie: woorden als *ambitie, verantwoordelijkheid, eer en liefde* verschijnen als klanken zonder betekenis.

De afloop van het verhaal (althans de eerste helft) is bekend: Meursault schiet een Arabier dood zonder zijn daad op een of ander waardeoordeel te baseren. Hij handelt niet uit ethische, religieuze, morele of politieke overwegingen.

Essentieel lijkt mij, wat in het tweede gedeelte van de roman gebeurt. De vertegenwoordigers van de justitie accepteren Meursault's onverschilligheid niet en maken van de fatale ontwikkeling die tot zijn misdaad heeft geleid, een ideologisch verhaal: dat wil zeggen een verhaal met een held en een anti-held, waarin Meursault tot een ideologisch subject (in de zin van Althusser) wordt gestileerd.

Dit verhaal, en dat lijkt me ook belangrijk, is gebaseerd op semantische tegenstellingen als *schuld/onschuld, liefde/haat, deugd/criminaliteit* etc. Het zijn tegenstellingen, die in de taalwereld van Meursault geen rol spelen. Zoals in het politieke gebeuren maakt hier de ideologie tot een coherent verhaal, wat oorspronkelijk uitsluitend op toeval, noodlot, berustte.

(c) Jürgen Becker

Tenslotte wil ik ingaan op teksten van een auteur die op een bijzonder concrete manier mijn betoog illustreert. Het gaat om Jürgen Becker, die in zijn trilogie *Ränder, Felder, Umgebungen* het traditionele vertellen heeft opgegeven ten gunste van een experimenteel "proza".

De teksten van Becker laten duidelijk zien, hoe verschillende taalvormen of sociolecten op intertextueel vlak in de fictie worden opgenomen, nabootst, geparodieerd, bekritiseerd.

Een van de taalvormen die bij Becker (1970) vaak worden nagebootst (in de parodie) is het reclamejargon: "Sind wir nun glücklich und erholt im WOLF-gepflegten Garten?" (p.9). "Wollen wir doch einmal sehen, was allen unseren Freunden noch fehlt zu ihrem Küchenglück" (p.25). "Und wir finden es immer wieder fabelhaft, irgendwohin eingeladen zu werden, wo eine einfallsreiche Küchenpraxis die Voraussetzung ist, dass der Abend dann hinhaut, ganz unvergesslich" (p.26).

Woorden als "Küchenglück", "Küchenbewusstsein" en "Küchenpraxis" verbinden op semantisch niveau het triviale (keuken) met het belangrijkste: bewustzijn, geluk. Daardoor ontstaat een spanning, waarbij de trivialiteit van de commerciële taal, van de reclame in het bewustzijn van de lezer dringt.

Ook ideologische en wetenschappelijke talen worden geparodieerd en ironisch geciteerd: "Denn wo gedeiht die sozialistische Organisation der Arbeiter und Bauern: im klaren Klima der Mark Brandenburg. Und von wo aus wallen die republikanischen Vernebelungen und Verschleierungen auf: aus den Nebeln und Schleiern des schwülen Rheintals. Also muss mann gegen die Bedingungen des Klimas demonstrieren (...)" (p.29).

Becker's proza is een universeel taalexperiment en laat zien hoezeer taalproblemen tevens sociale problemen zijn. De tekstsociologie is een poging, om alle teksten als interteksten te zien, als intertextuele reacties op sociolecten, dat wil zeggen groepstalen en groepsbelangen.

Conclusie

De tekstsociologie zou ook voor sociologen van belang kunnen zijn omdat zij laat zien dat ideologieën niet onafhankelijk van semantische en syntactische structuren functioneren. Groepsbelangen kunnen weliswaar ook op niet-verbale wijze worden uitgedrukt (in de film, de schilderkunst, de architectuur), maar het is onvermijdelijk dat de socioloog telkens weer met teksten te maken krijgt: als hij wil weten waarom de retoriek van

de ene politicus meer succes boekt dan die van de andere; waarom het manifest van een bepaalde partij bij de bevolking weinig indruk maakt of waarom een krant als *NRC-Handelsblad* in andere kringen wordt gelezen dan *De Volkskrant*. Het is altijd makkelijk om te beweren dat de ene krant "progressief", de andere "conservatief" is... De vraag wat deze adjectieven eigenlijk betekenen wordt in de meeste gevallen niet beantwoord. Als ze *überhaupt* iets betekenen, houden ze bepaalde definities, selecties en classificaties in, die allemaal semantische processen zijn. Met deze processen, die collectieve belangen articuleren, zouden sociologen (en politologen) zich in toenemende mate bezig moeten houden. De sociolinguïstiek, sociosemiotiek en de tekstsociologie zouden dan ook als hulpdisciplines in de sociologie opgenomen en verder ontwikkeld moeten worden.

Literatuur

- Becker, Jürgen, *Umgebungen*. Frankfurt: Suhrkamp. 1970
Camus, Albert, *L'Etranger*. Paris: Gallimard. 1957
Faye, Jean-Pierre, *Théorie du récit. Introduction aux 'langages totalitaires'*. Paris: Hermann. 1972
Wilde, Oscar, *The Importance of Being Earnest*. London: Penguin: Oscar Wilde, *Plays*. 1961
Wilde, Oscar, *The Picture of Dorian Gray*. London: Penguin. 1981
Zima, Peter V., *Textsoziologie*. Stuttgart: Metzler. 1980
Zima, Peter V., *Literatuur en maatschappij. Een inleiding in de literatuur- en tekstsociologie*. Assen: Van Gorcum. 1981